

De Nederlandse vakbeweging omstreeks 1900

D.J. Noordam

Het succes van de vakbeweging in Nederland was vóór de Eerste Wereldoorlog betrekkelijk gering. In 1913 waren de reële lonen, in vergelijking met andere landen, laag.¹ Ook de sociale voorzieningen hadden een beperkt karakter.² Het zou bovendien lang duren voordat de 'verzorgingsstaat' na de Tweede Wereldoorlog in Nederland vorm en inhoud zou krijgen.

Voor een deel is het niveau van welzijn van de Nederlandse bevolking te verklaren uit de patriarchale structuur die tot ver in de twintigste eeuw een belangrijke rol speelde. In een samenleving waarin confessionele kabinetten de dienst uitmaakten, paste optreden tegen de overheid slecht. Nederland was dan ook een land waarin arbeidsconflicten zelden door middel van stakingen werden uitgevochten.³ Maar hier blijkt tevens uit dat de vakbeweging in Nederland weinig weerbaar was.⁴ Voor deze ontwikkeling zijn verschillende oorzaken aan te wijzen die met name omstreeks 1900 een belangrijke rol speelden.

De late industrialisatie en de eerste vakbonden

Nederland behoorde tot de Westeuropese landen die het laatst industrialiseerden.⁵ Pas tussen 1890 en 1900 zette de industrialisatie door, wat onder meer

-
- 1 J.L. van Zanden, *Een klein land in de 20e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995* (Utrecht 1997) 37-38, idem, *The economic history of the Netherlands 1914-1995. A small open economy in the 'long' twentieth century* (Londen 1998) 18.
  - 2 Van Zanden, *Een klein land*, 83-85, idem, *The economic history*, 54, 57.
  - 3 G. Harmsen en B. Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging* (Nijmegen 1975) 426-427.
  - 4 P. Schrage en E. Nijhof, 'Een lange sisser en een late knal? De ontwikkeling van de Nederlandse werkloosheidsverzekering in Westeuropese perspectief; een terreinverkenning', in: W.P. Blockmans en L.A. van der Valk (red.), *Van particuliere naar openbare zorg, en terug? Sociale politiek in Nederland sinds 1880* (Amsterdam 1992) 33 wijzen hier ook op met betrekking tot de werkloosheidsuitkering.
  - 5 J.T. Minderaa, '1870-1918' in: J.J. Huizinga (red.), *Delta: Nederlands verleden in vogelvlucht 3 De nieuwste tijd: 1813 tot heden* (Groningen 1993) 96-101, J.C.H.

bleek uit de toename van het aantal stoommachines en de door hen geleverde pk's.⁶ In dit decennium groeide ook het aantal bedrijven met tien of meer werknemers in een snel tempo.

Tijdgenoten beriepen zich soms op de late industrialisatie om hun doeleinden en de te voeren acties te verklaren. Zo wees de sociaal-democraat Troelstra een radicale opstelling af, omdat er nog zo weinig arbeiders waren.⁷ Ook binnen de vakbonden zou het aandeel van fabrieksarbeiders pas heel laat numeriek van belang worden.⁸

In de eerste helft van de negentiende eeuw bestonden verenigingen van vakgenoten die elkaar hulp gaven bij uitval uit het arbeidsproces door bijvoorbeeld ziekte.⁹ Andere lagen meer op het terrein van de ontspanning en verenigden zowel de knechten als de patroons in het bedrijf. Bij de Amsterdamse typografen waren de elementen recreatie en onderlinge hulp verenigd. Deze boekdrukkers stichtten de eerste bond die tevens tot doel had de economische positie van de leden te verbeteren. Zij stonden in 1866 ook aan de wieg van de eerste landelijke vakbond, de Algemeene Nederlandsche Typografenbond (ANTB).

De ANTB had ook de leiding in één van de eerste moderne stakingen die in 1869 uitbrak om te komen tot een algemeen tarief voor zet- en drukwerk. In hetzelfde jaar staakten ook de scheepstimmerlieden in Amsterdam uit verzet tegen het vervangen van houten schepen door ijzeren.

Uit deze voorbeelden van stakers blijkt dat het vaak hooggeschoolde werknemers betrof. Ook de leden van de eerste Nederlandse vakcentrale, een landelijke federatie van vakbonden, het in 1871 opgerichte Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (ANWV), waren ambachtlieden. Onder hen trof men schilders, behangers, timmerlieden, smeden, kleermakers en tabakswerkers aan.¹⁰ Dit verklaart ook dat het Verbond laat in actie kwam om de

Blom, 'Nederland sinds 1830', in: J.C.H.Blom en E. Lamberts, *Geschiedenis van de Nederlanden* (Rijswijk z.j. (1993)) 321-322.

6 J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Amsterdam 1968) voor deze ontwikkeling. De visie wordt door J.L. van Zanden, 'Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw. Enkele nieuwe resultaten', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek 50* (1987) 51-76 bestreden. Hij wijst op een snelle economische groei in de periode 1850-1880.

7 H.Buiting, *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP. Het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland (SDP)* (Amsterdam 1989) 931-932.

8 Harmsen-Reinalda, *Bevrijding*, 95.

9 Harmsen-Reinalda, *Bevrijding*, 36-37 voor deze ontwikkelingen tot 1871.

10 B.Bymolt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1894) 91-93.

kinderarbeid in fabrieken aan banden te leggen.¹¹ Pas kort voor de behandeling in de Tweede Kamer van het wetsontwerp van Van Houten, die hiertoe het initiatief nam, belegde het ANWV een protestvergadering om tot een beperking van de fabrieksarbeid door jeugdigen te komen. Het resultaat van de parlementaire behandeling was het bekende 'Kinderwetje'.

Het ANWV was in de eerste jaren van zijn bestaan een groot succes. In 1875 telde het Verbond 5.000 leden en 48 afdelingen.¹²

Verzuiling

Het ANWV beoogde de 'zedelijke waarde, stoffelijke welvaart, staatsburgerlijke gelijkheid en maatschappelijke vrijheid' van de werkman te vergroten.¹³ Aan het algemene, niet aan een religie of bepaalde levensbeschouwing gebonden karakter van de bond werd afbreuk gedaan toen deze zich op het congres van 1875 uitsprak vóór 'neutraal staats-openbaar, lager en middelbaar onderwijs'.¹⁴ Het leidde tot de eerste van talloze nieuwe vakbonden en -centrales die echter in de loop van de tijd steeds duidelijker kenmerken van zuilen gingen vertonen.

In 1877 stichtten ontevreden over de uitspraak van het ANWV in 1875 een eigen Nederlandsch Werklieden Verbond, Patrimonium.¹⁵ Het baseerde zich op christelijke waarden. Het Verbond was, zoals de statuten aangaven, een interconfessionele vereniging waarvan zowel protestanten, rooms-katholieken als aanhangers van een ander geloof deel konden uitmaken. In de praktijk waren de leden van Patrimonium vooral van protestantse huize. Het Verbond telde in 1913 ruim 13.000 leden, terwijl het ledental van het ANWV toen tot 2.000 terug was gelopen.¹⁶

---

11 Harmsen-Reinalda, *Bevrijding*, 47.

12 Bymholt, *Geschiedenis*, 82.

13 Bymholt, *Geschiedenis*, 93.

14 Harmsen-Reinalda, *Bevrijding*, 51.

15 Soms wordt ook 1876 als stichtingsjaar genoemd, zie daarover M.Ruppert, *De Nederlandse vakbeweging I De opkomst* (Haarlem 1953) 110, Harmsen-Reinalda, *Bevrijding*, 51, J.P.Windmuller en C. de Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland I* (Utrecht-Antwerpen 1970) 200 (noot 18). In 1927 vierde men echter het 50-jarig bestaan, zoals blijkt uit R.Hagoort, *Patrimonium (Vaderlijk erfdeel). Gedenkboek bij het gouden jubileum* (Kampen 1927) 149.

16 De achteruitgang van het ANWV zette direct na 1876 al in, zie Ruppert, *Vakbeweging*, 53. Cijfers van de leden van vakcentrales en -bonden in 1913 zijn bij Harmsen-Reinalda, *Bevrijding*, 430-431 te vinden.

Een tweede nieuwe vakcentrale was de Sociaal-Democratische Bond (SDB) die in 1881 ontstond. Hiervan werden ambachtslieden, zoals kleermakers, lid, maar ook arbeiders, zoals metaalbewerkers.¹⁷ Al snel werd een gewezen luthers predikant, de charismatische Domela Nieuwenhuis, de belangrijkste figuur van de SDB. Toen Domela enkele jaren lid was geweest van de Tweede Kamer en veel tegenwerking van zijn collega-parlementariërs had ondervonden, ging de bond zich meer toeleggen op vakbondsactiviteiten. Dat leidde in 1893 tot het stichten van een nieuwe centrale, het Nationaal Arbeidssecretariaat (NAS).¹⁸ Daar werden ambachtslieden en geschoolde arbeiders, zoals diamantbewerkers, lid van. Patrimonium en de Nederlandsche Rooms-Katholieke Volksbond (NRKV) wezen een uitnodiging om zich bij het NAS aan te sluiten af. Verwonderlijk was dit niet, ook al omdat de NRKV, de eerste echte in 1888 gestichte roomse vakbond, zijn leden wilde beschermen tegen 'de socialistische dwalingen' van die dagen.¹⁹

De SDB werd in 1894 verboden. Direct daarop stichtten de leden de Socialistenbond, die echter steeds meer in een anarchistische richting dreef en daarom een marginaal bestaan leidde.²⁰ Deze bond ging na enige jaren op in de SDAP.²¹ Het NAS, dat in 1913 8.000 leden telde, was veel succesvoller. Als belangrijke kracht raakte het NAS toen echter uitgespeeld en overvleugeld door het veel strakker geleide en minder radicale Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV). Deze nog steeds bestaande vakcentrale die in 1906 met zijn activiteiten begon, verenigde vertegenwoordigers van de oude ambachtelijke nijverheid, maar ook arbeiders uit de textiel- en zuivelfabrieken.²² Daarnaast sloten bonden van 'witte boorden', zoals spoor- en tramwegpersoneel, handels- en kantoorbedienden, en bouwkundige opzichters en tekenaars, zich bij het NVV aan. Binnen korte tijd werd deze sociaal-democratische vakcentrale de grootste van Nederland: zij telde in 1913 ruim 61.000 leden.

De verzuiling zette verder door toen in 1909 het Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland werd gesticht.²³ Aanvankelijk was deze interconfessio-

17 Harmsen-Reinalda, *Bevrijding*, 58-59, E.Hueting, F. de Jong en R.Nejj, *Naar groter eenheid. De geschiedenis van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen 1906-1981* (Amsterdam 1983) 20-21.

18 Ruppert, *Vakbeweging*, 60, Harmsen-Reinalda, *Bevrijding*, 68-69.

19 Bymholt, *Geschiedenis*, 498-499.

20 Ruppert, *Vakbeweging*, 61.

21 S.E.Bloemgarten, *Henri Polak. Sociaal-democraat 1868-1943* (Amsterdam 1993) 213.

22 Hueting, *Eenheid*, 34.

23 Harmsen-Reinalda, *Bevrijding*, 101-103.

neel opgezet, maar nog in het jaar van oprichting kwam een 'Bureau voor Rooms-katholieke Vakorganisatie' tot stand. Deze voorloper van het NKV telde in 1913 21.000 leden en was daarmee veel succesvoller dan zijn protestantse tegenhanger die in datzelfde jaar bijna 8.000 leden had.

Hoe complex dit overzicht ook lijkt, toch geeft het slechts een zeer globaal overzicht van de ontwikkelingen binnen de Nederlandse vakbeweging vóór de Eerste Wereldoorlog. In werkelijkheid was de verzuiling nog meer uitgebouwd, vooral in het protestantse kamp waar bijvoorbeeld Patrimonium al in 1890 niet meer de enige vakcentrale van deze signatuur was.²⁴

Bovendien waren de meeste georganiseerde werknemers niet bij een centrale organisatie aangesloten. Een grove schatting duidt aan dat hun aantal in 1913 ruim 132.000 bedroeg, tegenover ruim 101.000 centraal georganiseerden.²⁵ Beide groepen vormden echter een minderheid onder de werknemers. In 1920 toen de organisatiegraad hoger was dan ooit, was slechts veertig procent van de werkende bevolking lid van een vakbond.²⁶

Doeleinden en richtingstrijd

De conflicten over het onderwijs, die ertoe leidden dat protestantse leden hun lidmaatschap van het ANWV opzegden, tonen aan dat deze centrale niet alleen kwesties aangaande arbeidsomstandigheden en lonen behartigde. Later zou het Verbond zich uitspreken voor algemeen mannenkiesrecht en voor afschaffing van het leger.²⁷ Algemene doeleinden stonden nog centraler bij Patrimonium waar in de statuten alleen ondersteuning aan weduwen en 'verwonde werklieden' wezen op directe vakbondsacties.²⁸ De bond stimuleerde godsdienstige vorming, organiseerde lezingen over zedelijke onderwerpen en leende boeken uit. De statuten hadden ook later nog een vage en algemene inhoud. Slechts in een enkel geval, bijvoorbeeld bij de bestrijding van prostitutie, spraken de leden zich

24 R.Hagoort, *De Christelijk-sociale beweging. Beknopt overzicht van inrichting, beginselen en historie der Christelijke organisatie van patroons en arbeiders* (Hoorn 1933) 61, 70-72, Ruppert, *Vakbeweging*, 113-114.

25 Harmsen-Reinalda, *Bevrijding*, 431.

26 Windmuller-De Galan, *Arbeidsverhoudingen*, 54, Van Zanden, *The economic history*, 75 komt in de periode vóór 1940 tot maximaal 33 %.

27 Bymholt, *Geschiedenis*, 223-224.

28 Hagoort, *Patrimonium*, 176-178, Bymholt, *Geschiedenis*, 264-265 .

concreet uit.²⁹ Maar Patrimonium nam wel stelling in de kwestie van uitbreiding van het kiesrecht. De SDB deed hetzelfde en sprak zich tevens uit vóór de 'volkomen opheffing der vrouw uit den staat van slavernij waarin zij nu verkeert'.³⁰

Tussen 1890 en 1900 gingen de vakbonden en -centrales zich meer toeleggen op acties die de positie van de werknemers op de arbeidsmarkt beïnvloedden. Het politieke terrein, waar niet alleen kiesrecht maar ook sociale wetgeving toe behoorde, werd overgelaten aan partijen met dezelfde achtergrond. Zo vond Patrimonium zijn bondgenoot in de Anti-Revolutionaire Partij. Naast het NAS ontstond in 1894 de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP), waarvan Troelstra tot na de Eerste Wereldoorlog de leider was.³¹ Om voldoende contact tussen de sociaal-democratische vakbonden en de partij te houden, moesten nieuwe organisaties, zoals Bestuurdersbonden, worden gesticht. Het NAS wees de 'parlementaire weg' van de SDAP namelijk af. Tenslotte bracht de stichting van het NVV de gewenste oplossing, want met deze vakcentrale kon betrekkelijk goed worden samengewerkt. Uiteindelijk zou dit systeem van tweesporigheid, dat ook bij de protestanten en rooms-katholieken bestond, leiden tot personele unies. Leaders van de vakbonden werden toen lid van de Eerste (of soms de Tweede) Kamer.

De tegenstelling tussen het NAS en de SDAP speelde op wat kleinere schaal ook binnen de partij zelf. In de eerste jaren van de twintigste eeuw werd regelmatig de richtingenstrijd uitgevochten.³² Hier stonden radicalen die veel belang hechtten aan de Marxistische theorie tegenover de gematigden onder leiding van Troelstra. De linkervleugel zag niet al te veel in de politiek van de kleine stappen en wilde, waar mogelijk, de ontwikkelingen versnellen door een algemene (werk)staking af te kondigen. Uiteindelijk kwam het tot een botsing die leidde tot het vertrek van de radicalen en de overwinning van de parlementairen.

---

29 D.J. Noordam, 'Getuigen, redden en bestrijden. De ontwikkeling van een ideologie op het terrein van de zedelijkheid, 1811-1911', *Theoretische geschiedenis* 23 (1996) 503.

30 Bymholt, *Geschiedenis*, 319.

31 Harmsen-Reinalda, *Bevrijding*, 69.

32 Buiting, *SDAP*.

Radicaliteit en middelen

De protestanten werden niet zozeer geplaagd door interne tegenstellingen als wel door hun uitgangspunten. Binnen Patrimonium leefde de gedachte dat het geloof de bindende factor was op basis waarvan patroons en gezellen elkaar bij arbeidstegenstellingen toch konden vinden. Werkgevers konden ook lid worden van de bond.³³ Overleg en niet staken was het middel waarmee de werknemers hun doel trachtten te bereiken. Op het Christelijk Sociaal Congres in 1891 herriep men, vier jaar nadat deze uitgesproken was, de felle veroordeling van staking als wapen.³⁴ 'Het recht van werkstaking, mits in elk geval nooit als politiek instrument of als moedwillige contractbreuk, kan geenszins worden ontkend'.³⁵ Maar Patrimonium bleef een bond waar staken slechts als een uiterste middel werd beschouwd. De nieuwe positie had wel tot gevolg dat de patroons een eigen vakbond stichtten.³⁶

De rooms-katholieken kampten met een organisatorisch probleem. Zij waren verdeeld over verenigingen op basis van een vakorganisatie, dus per bedrijfstak, zoals Patrimonium en het NAS kenden, en verenigingen op basis van standsorganisatie.³⁷ Deze laatste vorm hield in dat rooms-katholieke werknemers in een bepaald bisdom allen in dezelfde bond zaten. De vijf diocesane bonden verenigden dus zeer verschillende groepen ambachtlieden en arbeiders. Uiteindelijk werd in 1916 een compromis bereikt. Dit was echter nog onduidelijk. Afgesproken werd dat de vakorganisaties de directe belangen van de leden op het terrein van de arbeid, zoals lonen en arbeidsduur, zouden behartigen, en de standsorganisatie de meer algemene belangen die niet verbonden waren aan de uitoefening van een bepaald beroep.

Deze verdeeldheid binnen de vakbeweging leidde er toe dat bij gezamenlijke stakingen, zoals van de sociaal-democraten en de confessionelen in 1890 in Friesland, christelijke werknemers vaak voortijdig afhaakten.³⁸ Bovendien steunden de confessionelen geen principiële staking of algemene werkstaking. Dat bleek in 1903 toen na de eerste spoorwegstaking, die niet tot verdeeldheid

33 Hagoort, *Patrimonium*, 177-178, 227.

34 Hagoort, *Patrimonium*, 301 voor de afwijzing in 1887.

35 Hagoort, *Patrimonium*, 351, Harmsen-Reinalda, *Bevrijding*, 52.

36 Hagoort, *Patrimonium*, 343, Hagoort, *Beweging*, 146. Het ging veelal om kleine zelfstandigen die als zij sociaal-democraat waren geweest zich bij het NVV hadden kunnen aansluiten, *ibidem*, 149.

37 Ruppert, *Vakbeweging*, 166-177.

38 Harmsen-Reinalda, *Bevrijding*, 63-64.

maar zelfs tot een groot succes had geleid, de sociaal-democraten opriepen tot een tweede actie.³⁹ Deze tweede spoorwegstaking was een protest tegen een door de Tweede Kamer gejaagde wet die werknemers bij de overheid (in dit geval de spoorwegen) het stakingswapen zou ontnemen. De confessionelen steunden toen het kabinet en namen zelfs de plaats in van de stakers.

Verdeeldheid en solidariteit

Behalve de verzuiling in de vakbeweging maakte ook de verdeeldheid binnen dezelfde bedrijfstak het moeilijk om hard op te treden. Toen in 1899 de Amsterdamsche Bestuurders Bond werd gesticht als een soort centraal contactorgaan tussen de leiders van voornamelijk sociaal-democratische vakbonden en partijen, werden daar niet minder dan zeven verschillende diamantbewerdersbonden lid van.⁴⁰ Maar binnen de bedrijfstak van werknemers in de diamantnijverheid bestond toen al enige tijd een vakcentrale. Henri Polak had deze Algemeene Nederlandsche Diamantbewerders Bond (ANDB) in 1894 gesticht.⁴¹ Hij had zich daarbij laten inspireren door de ontwikkelingen in Engeland waar hij enkele jaren had gewerkt. Polak nam het voorbeeld van het moderne 'New Unionism' van de Engelse bonden over.⁴² De ANDB werd een centrale met voltijdse bestuurders en hoge contributies dienend om de weerstandskassen goed te vullen. Bovendien bereikte hij dat het lidmaatschap van de bonden aangesloten bij de ANDB verplicht was.

De ANDB diende op zijn beurt als voorbeeld voor de opzet van het NVV, waar overigens de *closed shop*, het verplichte lidmaatschap, niet werd doorgevoerd. Door de welgevulde weerstandskassen werd staking een effectiever wapen dan vroeger. Het belang van financiële reserves bleek bijvoorbeeld tijdens de textielstaking bij Menko in Twente in 1910 waar een confessionele bond moest afhaken omdat hij door zijn geld heen raakte.⁴³ Dit had tot gevolg dat de confessionele arbeiders weer aan het werk gingen, waardoor de staking werd gebroken.

---

39 Zie voor deze stakingen: A.J.C. Rüter, *De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen 1978; oorspronkelijk: 1935).

40 Harmsen-Reinalda, *Bevrijding*, 88-89.

41 Harmsen-Reinalda, *Bevrijding*, 74-77, Bloemgarten, *Polak*, 97.

42 Bloemgarten, *Polak*, 101-104.

43 Harmsen-Reinalda, *Bevrijding*, 108-109.

Een verwant probleem lag in de sfeer van de solidariteit. Omdat slechts een deel van de potentiële stakers was georganiseerd, bestond bij een staking altijd het gevaar dat de ongeorganiseerden door zouden werken. Het was de vraag of deze mensen ook een uitkering uit de stakingskas konden krijgen. Een dergelijk probleem deed zich bij het Menko-conflict voor toen Troelstra meende dat ook ongeorganiseerden geld zouden krijgen. Het NVV wees dit juist af.⁴⁴

Conclusie

De eerste vakbonden ontstonden in de tijd dat Nederland nog weinig geïndustrialiseerd was. De leden bestonden in de begintijd vooral uit geschoolde ambachtslieden. Arbeiders gingen pas in de twintigste eeuw een belangrijke rol spelen in de organisaties. De onderlinge verdeeldheid tussen de verschillende vakbonden en de tegenstellingen binnen de bonden zelf maakte de Nederlandse vakbeweging voor 1914 weinig succesvol. De brede en vage formulering van de doeleinden van de eerste vakcentrales droegen hieraan bij. Organisatorisch waren de vakbonden gedurende vele decennia bepaald zwak. Pas met de oprichting van het NVV in 1906 kwam hier, wat de sociaal-democraten betreft, verandering in. Maar de bloei van de Nederlandse vakbeweging begon pas tijdens de Eerste Wereldoorlog toen de vakbonden door het kabinet als volwaardige deelnemers in het economische leven werden gezien.

---

44 Harmsen-Reinalda, *Bevrijding*, 108-109.

